

De onbuigzame Schot

Heldendom, identiteitspolitiek en historische vertelcultuur in orthodox-protestants Nederland

Enkele jaren geleden schreef Jos Leenders een interessant artikel in de bundel *De verzuiling voorbij* (2000). 'Over roomse en protestantse heiligen' heet het, volgens de ondertitel een lacune in de verzuilingsliteratuur. Anders dan de titel doet vermoeden, besteedt de auteur maar enkele pagina's aan de 'heiligen' zelf. Hij wijst dan op de uitgave van hagiografieën en op een aantal overeenkomstige karakteristieken van de rooms-katholieke en protestantse heiligen, zoals hun diepe eerbied voor de bovennatuur en de door hen verrichte wonderen.¹ De bijdrage van Leenders attendeert op een intrigerend verschijnsel in het orthodox protestantisme. Theologisch was er geen of nauwelijks ruimte voor heiligen, maar in de alledaagse geloofspraktijk waren ze wel degelijk aanwezig.²

Dit artikel is een eerste verkenning van de orthodox-protestantse heiligen- of heldenverering in negentiende-eeuws Nederland, zoals dat met name in de historische vertelcultuur tot uiting kwam. Ik zal vooral de term 'held' gebruiken, opgevat in de zin van 'voorbeeldfiguur' of 'rolmodel'. Bij wijze van introductie wordt de negentiende-eeuwse aandacht voor heldendom in het algemeen gethematiseerd. Vervolgens komt het heldendom binnen het orthodox protestantisme aan bod. Dat laat zich goed analyseren aan de hand van de omgang met een grote held uit de protestantse geschiedenis: de onbuigzame Schot, ofwel de puritein en profeet John Knox (ca. 1514-1572). Waarom juist Knox, die immers geen Nederlander was, zo interessant is, zal vanzelf blijken.

Een cultuur van grote mannen

De negentiende-eeuwse processen van modernisering en natievorming vroegen als het ware om een traditie waarin deze nieuwe ontwikkelingen ingebed konden worden. Voor Nederlanders was dat niet moeilijk: zij hadden immers hun Gouden Eeuw gehad! Dat verleden tijdperk werd de ideale voortijd, waarin

burgerlijkheid en erasmiaanse gematigdheid de toon aangaven en waarin voorbeeldige helden van menselijk formaat leefden. De natie werd door de liberale voorhoede als een door taal en cultuur gebonden gemeenschap gedefinieerd. Deze moderne natie-opvatting was nodig omdat oude vormen van saamhorigheid, zoals godsdienst en absolutisme, hun samenbindende betekenis hadden verloren.³ De nieuw geformuleerde gemeenschap werd gedragen door een herinneringscultuur, waarin de als burgerlijk en gematigd gedefinieerde Gouden Eeuw model stond voor de moderne samenleving.⁴

In die herinneringscultuur stonden de zogenoemde grote mannen in het middelpunt van de belangstelling: zij golden als de iconen van burgerlijke en erasmiaanse heldhaftigheid. Deze liberaal-nationalistische visie op het verleden, ook wel 'cultureel nationalisme' genoemd, manifesteerde zich in de negentiende eeuw in geheel West-Europa.⁵ Hoewel de rooms-katholieken en de orthodox protestanten de liberaal-nationalistische visie niet geheel deelden, onderschreven zij wel het geschapen beeld van de Gouden Eeuw, zij het met eigen accenten.⁶ Een belangrijk genre waarin de cultuur van grote mannen haar beslag kreeg, was de verzameling gesecculariseerde heiligenlevens.

In Duitsland werden in de vroege negentiende eeuw vooral middeleeuwse helden vereerd; in de tweede helft van de eeuw verburgerlijkte en nationaliseerde de herinneringscultuur. Het genre van de seculiere heiligenlevens van de tweede soort werd in 1850 geïnitieerd door een Berlijnse schooldirecteur met *Helden der Neuzeit*, waarin de Duitse helden van de Reformatie tot de Franse Revolutie beschreven werden, zesendertig in totaal, onder wie twee vrouwen.⁷ In Nederland is een gelijksoortige verering van burgerlijke en nationale idolen aan te treffen, zoals bijvoorbeeld duidelijk tot uiting komt in de reeks 'karakter-schetsen' *Onze groote mannen* (1914-1915). Uit de namen van de opgenomen gestalten – in volgorde van behandeling: Vondel, Erasmus, Rembrandt, Constantijn Huygens, Spinoza, Groen van Prinsterer, Willem van Oranje, Frans Hals en Jan Steen, Isaïc da Costa, Hugo de Groot – blijkt dat deze reeks een breed-protestants publiek aan wilde spreken. 'Een heilige was hij niet', heette het over Willem van Oranje. 'Hij was een kind van zijn tijd en toch eeuwen zijn tijd vooruit. De geschiedenis van Nederland kan eenvoudig niet verstaan worden, als men hem niet kent. In Willem van Oranje eeren wij niet alleen een der edelste van onze vorsten, maar ook een der edelsten van ons geslacht.'⁸ En Vondel, waarmee de bundel opende, was groot door eenvoud en oprechtheid en 'daarom onze grootste dichter'. Hij was 'een uitstekende onder onze *Groote Mannen*', ja een held:

Zijn ontroerende bescheidenheid, gezalfde burgerzin en volmaakt hollandsch conservatisme maakt dien winkelier uit de Warmoesstraat den hartstochtelijken held die, midden in het rumoer der geweldige tijden, door zijn keizerlijk woord die tijden verklaart en

beheerscht, gelukzaligt en verdoemt. Als deze dichter scheldt, [...] scheldt hij niet tegen slechte poëzie, maar tegen slechten burgerzin, slechte vroomheid – en op dit punt is deze ouderwetsche burgerman moderner dan de modernste, en een lichtbaak in onze poëtische en sociale nevelen.⁹

Vondel, dat was de eenvoudige, oprechte dichter, het icoon van burgerlijkheid, gematigdheid en ‘volmaakt hollandsch conservatisme’. Een icoon dus waaraan elke Nederlander van welke confessionele kleur ook zich kon spiegelen.

Alle Europese staten kenden in de lange negentiende eeuw hun nationale cultuur van grote mannen. De in heel West-Europa bekend geworden lezingen van Thomas Carlyle (1795-1881) worden vaak aangewezen als de beste verwoording van de negentiende-eeuwse grote-mannen-cultuur.¹⁰ Carlyle, een Schot van geboorte, was een van de bekendste schrijvers en essayisten uit de Victoriaanse tijd.¹¹ Hij hield zijn lezingen in 1840 en bundelde ze een jaar later onder de titel *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (1841). De Grote Mannen – in de Nederlandse vertaling met hoofdletters geschreven – beschouwde Carlyle als de ziel van de wereldgeschiedenis; hun gedachten bepaalden het verloop der geschiedenis.

In de vierde lezing behandelde Carlyle de held als priester; onder deze noemer besprak hij daar Maarten Luther als held der hervorming en John Knox als held van het puritanisme. Het protestantisme dat in de zestiende eeuw baanbrak, werd door Carlyle beschouwd als de ‘wortel’ van de Europese beschaving. Dat protestantisme was een opstand in drie bedrijven: in de zestiende-eeuwse reformatie tegen de geestelijke oppermacht van de paus, in het zeventiende-eeuwse puritanisme tegen de aardse oppermacht van het absolutisme en in de achttiende-eeuwse Franse Revolutie tegen zowel geestelijke als aardse oppermacht. Het protestantisme schiep echter geen anarchie; het kwam in opstand tegen onware vorsten en heeft die vervangen door ‘echten heerschers’, door helden, door grote mannen, oprecht en authentiek. John Knox was zo’n grote man, door Carlyle afwisselend held, priester en profeet genoemd. Als protestantse hervormer bewerkte hij in Schotland een opwekking uit de doden.¹² Niet alleen Carlyle heeft Knox als een grote man vereerd. Knox gold in het negentiende-eeuwse Schotland als een nationale religieuze held. Het religieuze verleden vormde namelijk een integraal onderdeel van het Schotse cultureel nationalisme. De biografie van Thomas McCrie, *The Life of John Knox* (1811) was een bestseller.¹³

Carlyle’s werk bleef in Nederland niet onopgemerkt. Reeds in 1851 verscheen zijn epos over de Franse Revolutie (1837) in Nederlandse vertaling in drie delen onder de titel *De Fransche omwenteling*. Voor dit werk bestond namelijk grote belangstelling; rond 1900 verscheen de vijfde druk.¹⁴ In 1902 zag de eerste druk van *Over helden, heldendienst en heldengeest in de geschiedenis* het

licht. De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur te Amsterdam gaf dezelfde vertaling onder de titel *Zes lezingen over helden, heldenvereering en heldengeest in de geschiedenis* enkele malen uit in de reeks Wereldbibliotheek: in 1907, 1911 en 1923.¹⁵ Deze beide werken waren de belangrijkste in het Nederlands vertaalde boeken van Carlyle. Na de lange negentiende eeuw en dus na het tijdperk van het cultureel nationalisme is hij hier te lande in vergetelheid geraakt. Carlyle was overigens niet gedurende het gehele tijdvak populair. Al vanaf de late jaren veertig viel zijn naam met regelmaat in het liberale tijdschrift *De Gids* te lezen, maar pas in de jaren tachtig en negentig werd hij uitermate positief gewaardeerd als representant van een inmiddels door *De Gids* gedeelde conservatieve cultuurkritiek.¹⁶ In die jaren was het cultureel nationalisme dan ook op zijn hoogtepunt.

Carlyle werd niet alleen door de liberaal-protestantse culturele voorhoede positief geapprecieerd, ook in andere protestantse kringen werd hij gewaardeerd. Otho Gerhard Heldring (1804-1876), de sociaal-bewogen hervormde predikant en Réveil-voorman, schreef een voorrede voor de eerste editie van *De Fransche omwenteling* (1851). Voor de eerste druk van *Over helden, heldendienst en heldengeest in de geschiedenis* (1902) schreef Francis van Gheel Gildemeester (1855-1929) een aanbevelend voorwoord. Gildemeester, hervormd predikant te Den Haag, was een representant van de ethische theologie, die de orthodoxe leer in overeenstemming wilde brengen met de moderne wetenschap en meer belangstelling toonde voor 'beleving' dan voor doctrines. In 1900 had hij een populair-wetenschappelijke studie geschreven over het denken van Carlyle met bijzondere aandacht voor diens politieke en sociale gedachten. 'Carlyle is een profeet geweest', meende Gildemeester. 'Waarschijnlijk zal men daarom nu langzamerhand zijn graf gaan versieren, en voortgaan zijn woorden in den wind te slaan. [...] Hij spreekt op zijn aangrijpende wijze en trekt te velde tegen alle leugen, alle onwaarachtigheid, alle schijn.' Meer concreet maakte Gildemeester zijn waardering voor Carlyle niet.¹⁷ De dichter Isaïc Esser Jr. (1845-1920) had zich in 1877 in een uitvoerige artikelenreeks in het tijdschrift *Stemmen voor waarheid en vrede* (spreekbuis van de ethische theologie) positief-kritisch over Carlyle uitgelaten; met name diens Godsbegrip kon niet door zijn orthodoxe beugel.¹⁸

In hoeverre de orthodox-protestantse heldencultus in negentiende-eeuws Nederland door Carlyle en het cultureel nationalisme is beïnvloed, is niet helemaal duidelijk. De vertaling van Carlyle's voorlezingen verscheen pas in 1902 en het is onbekend hoevelen in Nederland dat boek voordien gelezen hebben.

Een cultuur van geloofshelden (1): heldendom in het orthodox protestantisme

De hervormde kerkhistoricus Laurentius Knappert (1863-1943) begon zijn boekje *Protestantsche heldenvereering* (1923) met een verwijzing naar Carlyle en liet vervolgens de helden uit het Nederlandse protestantse verleden de revue passeren: de martelaren, de Oranjes, de admiraals, maar ook raadpensionaris Johan de Witt en de predikant Balthasar Bekker, bestrijder van het bijgeloof.¹⁹ De zeventiende-eeuwse vaderlandse helden waren ook prominent aanwezig in de negentiende-eeuwse orthodox-protestantse vertelcultuur (geschiedenisboeken, kinderliteratuur, scheurkalenders). De nadruk lag daarbij op de religieuze of geloofshelden. Voor Johan de Witt, Balthasar Bekker en Joost van den Vondel was weinig tot geen plaats. De orthodox-protestantse heldencultus was religieus en orangistisch.

Maar het waren niet alleen Nederlandse helden die een plaats kregen in de canon van orthodox-protestantse geloofshelden. De canon was breder, want niet de natie maar de confessie was bepalend. De contemporaine liberaal-nationalistische grote mannen-cultus laat zich typeren als een vorm van geseculariseerde heiligenverering. In het orthodox-protestantse heldendom zijn de invloeden van het cultureel nationalisme tot op zekere hoogte terug te vinden in de aandacht voor nationale idolen uit de Gouden Eeuw, maar evenzeer is zij te beschouwen als een voortzetting van de vroegmoderne canonisering van geloofsgetuigen die haar beslag kreeg in martyrologia en verzamelingen exemplarische biografieën.

Dat de orthodox-protestantse canon breder was dan de natie, blijkt uit de drie belangrijkste negentiende-eeuwse verzamelbundels met geloofshelden. In *De wolke van getuigen* (1853; tweede druk 1865), bezorgd door de hervormde predikant B.J. Westerbeek van Eerten (1817-1888), kregen zowel nieuwtestamentische apostelen een plaats als vroeg-christelijke martelaren, zestiende-eeuwse hervormers en zeventiende- en achttiende-eeuwse Duitse piëtisten. Westerbeek van Eerten had de verzameling dan ook uit het Duits vertaald; hij achtte de beschreven figuren ook van voorbeeldig belang voor zijn landgenoten.²⁰ Die breedte is ook terug te vinden in *De christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd* (1871), dat later herdrukt werd onder de titel *Wolke der getuigen. Bevattende eene verzameling van ongeveer veertig levens- en bekeeringsgeschiedenissen van beider geslacht, allerlei stand en leeftijd* (1897; herdruk 1899).²¹ Deze collectie was piëtistisch georiënteerd, wat blijkt uit de term 'bekeringsgeschiedenis'. In de verzameling werden de hagiografieën van enkele piëtistische Nederlandse geloofshelden opgenomen, waaronder die van de zeventiende-eeuwse predikant Jodocus van

Lodenstein. Voorts komen er enkele anonieme figuren in voor, zoals 'Een Roomsche Soldaat' en 'Eene juffrouw te Wageningen'. Het perspectief is internationaal, want er was plaats ingeruimd voor de Geneefse reformator Johannes Calvijn, de Schotse geloofsheld John Knox en de Italiaanse calvinist Galeacius Caracciolus (1517-1592) die huis en haard verliet om den gelove. Voorts treffen we ruim vijftien kinderen met Engelse namen aan, waaronder Karel Brigman en Sara Howley, die op respectievelijk twaalf- en veertienjarige leeftijd stierven.

In de twee bovengenoemde verzamelbundels domineert de man. In de jaren 1879-1880 verscheen een driedelige bundel *Geloofsgetuigen* die exclusief aan de vrouw gewijd is, zoals de ondertitel al aangeeft: *Galerij van christelijke vrouwen van de eerste eeuwen des christendoms tot op onzen tijd*. Het waren in hoofdzaak buitenlandse aristocratische dames met dubbele namen die in deze serie beschreven werden. Verder kregen de echtgenotes van de zestiende-eeuwse reformatoren Zwingli, Luther en Calvijn een plaats, naast de Nederlandse feminiene exemplen Wendelmoet Claesdr. en Anna Maria van Schurman. De uitgever wees er in zijn voorwoord op dat de levens van vele grote mannen al beschreven waren. Juist in hun levens, zo betoogde hij, speelde een vrouw (moeder, echtgenote) vaak een bepalende rol. Het protestantse heldendom was dus noch exclusief nationaal of nationalistisch noch louter masculien. De galerij van christelijke vrouwen werd overigens wel alleen door mannen beschreven.²²

Een cultuur van geloofshelden (2): Koelman en de kogel in de kandelaar

In bovengenoemde *De christelijke adversaria* komt de persoon van John Knox voor. Deze verzameling is een compilatie uit diverse oudere spirituele biografieën. Vijfentwintig van de drieënveertig verhalen werden overgenomen uit *Des Heeren lof, verkondigt uit den mond der kinderen, ofte vyfentwintig zonderlinge voorbeelden van vroeg bekeerde, en jong stervende kinderen, die heerlyke blyken van genade en godzaligheid vertoonden, in haar leven en dood* (1723), bezorgd door de Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729). Dit boekje werd in de negentiende en twintigste eeuw diverse malen herdrukt. Eversdijk ontleende weer twintig hagiografieën aan de *Twintig zonderlinge exempelen, van vroeg-bekeerde, en jong-stervende kinderen* (1679) van de gereformeerde predikant Jacobus Koelman (1631-1695).²³ Op zijn beurt had Koelman dertien exempelen – waaronder de genoemde Karel Brigman en Sara Howley – ontleend aan het in het Engelse puritanisme zeer invloedrijke kinderboekje *A Token for Children* (1671-1672), samengesteld door de puriteinse predikant James Janeway (1636-1674). De kinderen van Janeway, Koelman en Eversdijk waren modelkinderen die voor de lezers een exempelfunctie vervulden: zij waren

instrumenten in het kader van religieuze opvoeding en vorming en hun levensverhalen trachtten het jeugdige publiek tot zelfreflectie aan te zetten.²⁴ Koelmans *Twintig zonderlinge exempelen* zijn in het orthodox protestantisme trendsettend geworden: het boekje zelf werd enkele malen herdrukt en vond in de negentiende eeuw lezerspubliek als *Des Heeren lofen* en *De christelijke adversaria*. Het vrome modelkind was ook beeldbepalend voor diverse nieuwe verhalen in het orthodox protestantisme, die hun weg vonden in traktaatjes en scheurkalenders en ook deze verhalen over jeugdige helden hebben vele generaties kinderen tot voorbeeld willen dienen.²⁵

Koelman vertaalde diverse puriteinse spirituele of exemplarische biografieën. Achter zijn vertaling van een werk van de Schotse puritein William Guthrie, *Des christens groot interest* (1669), nam hij er enkele tientallen in vertaling op.²⁶ Zelf voegde hij er een hagiografie van John Knox aan toe, een figuur met wie hij zich sterk identificeerde. Koelmans werkwijze laat zich goed adstrueren aan de hand van de door hemzelf vervaardigde biografie van John Knox.

‘Het heilige leven en de zalige dood van Johannes Knox, de grote Hervormer van Schotland’, zette Koelman boven zijn biografie. Knox werd door Koelman als een geloofsheld geportretteerd, die niemand vreesde en zelfs de lichtzinnige koningin Mary Stuart publiekelijk durfde te vermanen. Tijdens zijn leven had hij veel strijd te voeren tegen de vijanden van het protestantse geloof; bijna twee jaren bracht hij in gevangenschap door op de Franse galeien. Maar Knox, ‘de grote apostel der Schotten’, was onbuigzaam: hij wist van geen wijken als het de protestantse waarheid betrof. Koelman portretteerde hem voorts als een profeet, wiens voorspellingen van de dood van zijn vijanden letterlijk uitkwamen. Hij ontving ook de hemelse goedkeuring over zijn werk, zoals blijkt uit de volgende anekdote. Knox zat binnenshuis gewoonlijk aan het hoofdeinde van de tafel, met zijn rug naar het raam. Op een zekere avond plaatste hij zich tegen zijn gewoonte op een andere stoel. Juist op die avond wilde een vijand hem vermoorden, ‘de kogel raakte de voet van de kandelaar, en maakte daar een gat in, gelijk nog te zien is’.²⁷

Koelmans spirituele biografieën zijn in de negentiende eeuw vele malen herdrukt; zoals gezegd werden ook in *De christelijke adversaria* enkele van Koelmans verhalen opgenomen. Een van de meest populaire biografieën was die van John Knox. Dat wijst erop dat het orthodox-protestantse heldendom zich niet beperkte tot vaderlandse helden. Zij deelde weliswaar in het cultureel nationalisme – en maakte daarin haar eigen keuzes: religieus-orangistisch van aard – maar de rolmodellen van deze stroming in het Nederlandse protestantisme waren geloofshelden uit de geschiedenis van de kerk van alle tijden en plaatsen.

In het midden van de negentiende eeuw kreeg John Knox zijn standbeeld in St. Giles' Cathedral, Edinburgh (foto uit: Rev. Thomas McCrie D.D., Het leven van John Knox, heruitgave 1981).

Een cultuur van geloofshelden (3): de onbuigzame Schot

In 1745 verscheen de elfde druk van Koelmans vertaling van Guthrie's *Des christen groot interest* met daarachter de puriteinse hagiografieën. In de negentiende eeuw is één uitgave bekend, uit circa 1870. In de twintigste eeuw verschenen twee herdrukken (1957 en 1981). Daarnaast verschenen er uitgaven van Guthrie's werk zónder Koelmans appendices alsmede heruitgaven van een aantal verhalen uit die appendices. *De christelijke adversaria/Wolke der getuigen* (1871/1897, herdruk 1899) is hierboven reeds genoemd: het verhaal over Knox werd daarin licht ingekort overgenomen.²⁸

Verschillende verhalen uit Koelmans appendices verschenen in traktaatvorm en het is zeer waarschijnlijk dat zij ook een plaats kregen in almanakken en scheurkalenders. Omstreeks 1880 verscheen bij D.J. van der Lee te Voorburg een traktaatje met de verhalen over Knox en Galeacius Caracciolus.²⁹ De uitgever had het in moderne spelling overgezet en lardeerde de verhalen aan het begin en einde met gedichten van eigen hand. 'Zoo ooit de kracht des Evangeliums zichtbaar is geweest', schreef Van der Lee in zijn voorwoord, 'dan is het ook voornamelijk in de bekeeringsgeschiedenissen van deze twee lieve kinderen des Heeren, die alleen door die kracht zulke kloeke daden konden doen.' Hij riep de lezers op het traktaat te verspreiden, 'mocht het zijn zelfs onder Katholieken', zodat ook hun ogen geopend zouden worden voor het evangelie. Knox was voor de Voorburgse uitgever een geloofsheld *pur sang*:

Knox had ook zijn geschut, waar dat hij mede dondert,³⁰
En was door lijden reeds gehard tot allen strijd.
Hij was een kop'ren muur, door iedereen bewonderd,
En werd geliefd, gevreesd, geschuwd, gehaat, benijd.
In 't kort hij was Gods knecht om 't land te reformeeren,
Vrijmoedig hield hij aan, bestrafte vorst en volk.³¹

Het verhaal over Knox besloot hij met de opwekking: 'Geve de Heere aan allen een heilbegeerig uitzien om ook alzoo te mogen wandelen, als kinderen des lichts en niet der duisternis.' Van der Lee's uitgave was volgens de titelpagina een tweede druk. De eerste druk is onbekend. In 1890 verschenen dezelfde verhalen bij R.C. Huge te Rotterdam. Deze 'geheel onveranderde uitgave' hanteerde nog de zeventiende-eeuwse spelling van Koelman, al werd de gotische letter achterwege gelaten.³² Huge presenteerde de verhalen zonder verdere introductie. Een directe relatie tussen de uitgaven van Van der Lee en Huge is niet aanwijsbaar.

Naast de heruitgaven van Koelmans Knox-verhaal verschenen er in de negentiende eeuw ten minste vier publicaties die gewijd waren aan de Schotse geloofs-

held.³³ In 1818 verscheen het eerste deel van McCrie's *The Life of John Knox* (1811) in het Nederlands; het was vrij vertaald en bewerkt door de hervormde predikant Gerrit Johan Friedrich Cramer von Baumgarten (1787-1855). Het 'voorberigt' was geschreven door de theoloog Hermannus Muntinghe (1752-1824), voorloper van de Groninger theologie, die evenals de latere ethische theologie meer op 'beleving' dan op doctrine gericht was, waarbij zij het midden hield tussen orthodox en liberaal.³⁴ In 1840 verscheen de vertaling van de *Kurze Geschichte der Reformation und des Reformators in Schotland Job. Knox* (1831), geschreven door Gotthilf Heinrich von Schubert (1780-1860), die in de tijd dat hij dit boekje schreef actief was in het Deutsche Christentumsgesellschaft, een belangrijke organisatie in het geheel van de negentiende-eeuwse Duitse opwekkingsbewegingen.

Het is vermoedelijk via het Christentumsgesellschaft geweest dat Schuberts geschriften in de Nederlandse Réveilbeweging bekend en vertaald werden. Vooral zijn verhalen en kinderboeken vonden aftrek. De anonieme vertaling van Schuberts boekje over Knox werd voorafgegaan door 'éene aanprijzende voorrede' van een zekere L.D. Deze vond het boekje heel nuttig voor zijn tijd; een tijd waarin 'verlichte ijver voor de zaak van echte Godsdienst en het reine Christendom' stimulering verdiende.³⁵

Omstreeks 1878 schreef de 'Kindervriend' in de reeks 'Mannen der Hervorming' een aflevering over *Johannes Knox, de groote apostel der Schotten*.³⁶ Ergens in de jaren 1880 publiceerde een zekere J. de Jong *Johannes Knox, de hervormer van Schotland*.³⁷ Het loont de moeite beide werkjes met elkaar te vergelijken.

Alleen De Jong meldt een van zijn bronnen: de onvermijdelijke biografie van Thomas McCrie. Het verhaal van De Jong is beter gestructureerd en ook spannender dan dat van de Kindervriend, hoewel hij nergens zegt dat hij een kinderboek heeft willen schrijven. Beide verhalen beschrijven de grote gebeurtenissen in het leven van Knox: zijn overgang tot de reformatie, zijn ijver voor de hervorming en de tegenstand die hij daarbij ondervond, zijn reizen naar het vasteland van Europa, zijn gevangenschap op de Franse galeien, de terugkeer naar Schotland, de bestraffing van Mary Stuart en het succes van Knox' arbeid. De bronnen van beide auteurs waren vermoedelijk deels verschillend of zij hebben deels anders geselecteerd, want hoewel de verhalen in hoofdlijn gelijk zijn, verschillen ze op veel ondergeschikte punten. De idee die aan hun verhalen ten grondslag ligt, is echter dezelfde.

Knox werd door hen beschouwd als een 'werktuig' van Gods voorzienigheid om de hervorming in Schotland te realiseren, een land dat tot op dat moment in geestelijke duisternis verkeerde. Beiden beschouwden die hervorming als de

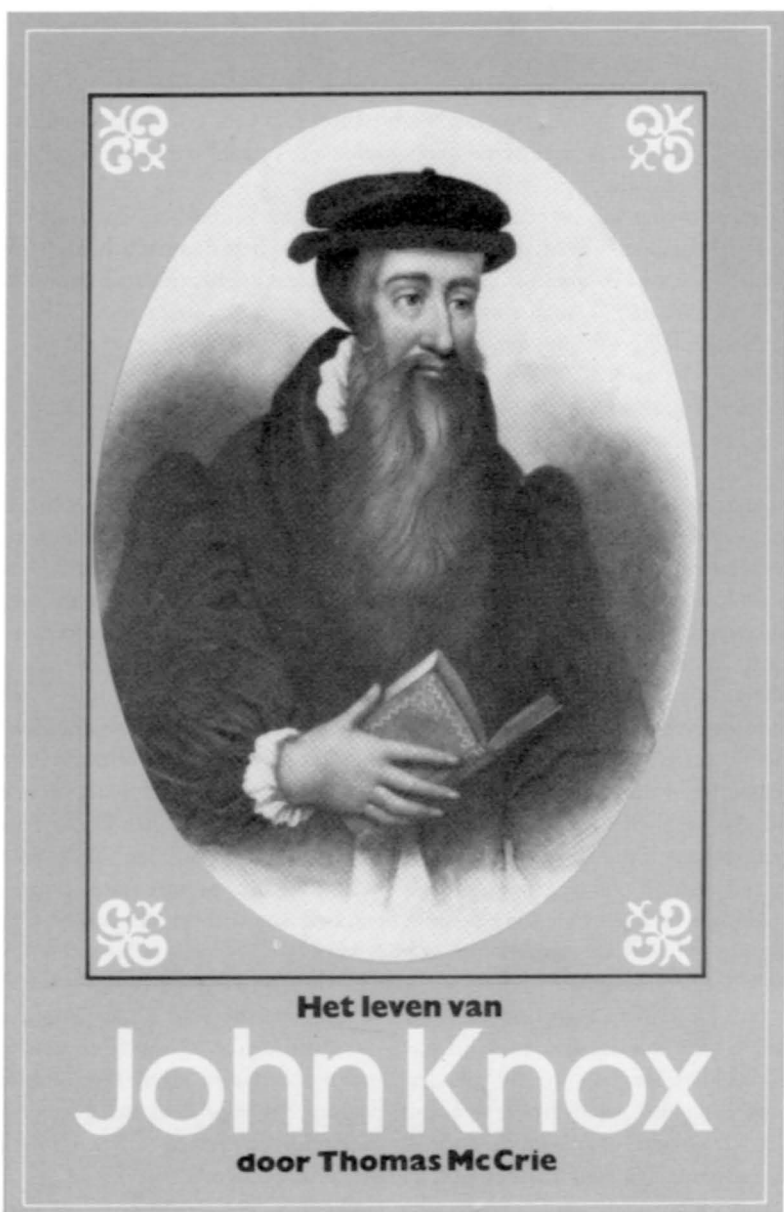
arbeid van voornamelijk deze ene man. In het geheel van hun verhalen krijgt de oppositie van de rooms-katholieken een belangrijke plaats toebedeeld. De 'Roomschen' staan voor de Kindervriend gelijk aan goddelozen. Heel duidelijk blijkt dat uit een anti-reformatorische bisschop met een 'grijnzend, spotachtig gelaat'.³⁸ Maar Knox zegevierde en behaalde de verbale overwinning op het rooms-katholicisme.³⁹

Knox ontving van beiden typeringen die hem als geloofsheld doen kennen. De Jong noemde hem 'den grooten Godsman' en 'den dapperen held'.⁴⁰ Zijn boekje bevat een voorwoord van de gereformeerde predikant Jacobus van der Linden (1852-1926), waarin nog meer superlatieven te vinden zijn: de machtige Knox, de fiere kampioen, 'dezen Held der Hervorming', 'een held in den vollen zin des woords'.⁴¹ De typeringen 'held' en 'kampioen' wijzen er al op dat de belangrijkste kwaliteiten die Knox bezat, volgens de Kindervriend en De Jong heroïsche deugden waren: moed, onverschrokkenheid, standvastigheid, wilskracht en ijver.⁴²

De Schotse hervormer was niet alleen een geloofsheld, hij was ook een profeet, wiens voorzeggingen altijd uitkwamen – bijvoorbeeld de door beiden vermelde profetie die Knox op de galeien uitsprak, namelijk dat hij eenmaal weer op de kansel van de kerk te St. Andrews zou staan. Zijn sacrale status werd ondersteund door wonderen. Meer nadruk nog kreeg het typisch protestantse begrip 'voorzienigheid': de hand van God die Knox waar hij ook kwam voor onheil behoorde.⁴³ De Kindervriend maakte de hagiografie compleet door Knox' brieven aan zijn geloofsgenoten te typeren 'alsof het Apostolische Zendbrieven waren'. Daarmee stelde hij de auteur dus gelijk aan de apostel Paulus en diens brieven in het Nieuwe Testament.⁴⁴ Hij vergeleek hem expliciet met een oudtestamentische boeteprofeet: 'Knox had, als een Elia uit het Oude Testament tegenover Achab en de Baäls, gestaan tegenover het hof der Stuarts en de paapsche Mis'.⁴⁵ Die vergelijking was bedoeld om Knox' grootse statuut tot uitdrukking te brengen. De Jong complementeerde zijn verhaal met een beschrijving van het sterfbed van de onbuigzame Schot.⁴⁶

De Kindervriend deed weinig aan actualisering; bij De Jong is daar wel sprake van. Deze 'fiere geloofsheld', aldus De Jong, beefde voor Gods Woord en dulde niets wat daarmee in strijd was – een attitude die hij aan zijn lezers ten voorbeeld stelde.⁴⁷ Dominee Van der Linden achtte zijn eigen tijd 'arm aan openbaring van geloofsmoed' en vond daarom het voorbeeld van Knox niet alleen de moeite waard om de dode de verschuldigde eerbied te bewijzen; zijn uitmuntende deugden dienden ook nagevolgd te worden.⁴⁸

Verschillen beide verhalen dus qua aankleding, het stramien is hetzelfde. Knox was een geloofsheld met een aantal navolgenswaardige deugden; zijn leven stond in het teken van strijd met het geperverteerde rooms-katholicisme;

In 1981 verscheen deze nieuwe Nederlandse vertaling van de bekende negentiende-eeuwse biografie van John Knox.

zijn statuut werd vergroot door profetieën en bevestigd door wonderen en de 'voorzienigheid'.⁴⁹ Zijn sterfbed vormde het bewijs van zijn vroom leven.⁵⁰

Doorwerking in de twintigste eeuw

In de twintigste-eeuwse orthodox-protestantse vertelcultuur werd Knox niet vergeten.⁵¹ W.M. den Hertog te Utrecht gaf aan het begin van de eeuw het verhaal van Koelman in gemoderniseerde spelling opnieuw uit.⁵² De gereformeerde predikant Geert Bouwmeester (1898-1964) schreef in 1964 een brochure over *John Knox, de hervormer van Schotland*. De biografie van McCrie was zijn belangrijkste bron. Hij noemde Knox in de slotzin 'nog steeds een lichtend voorbeeld'.⁵³ In 1972 kreeg een verhaal over Knox een plaats in de scheurkalender *Honigdroppels*, die sinds 1880 onafgebroken verschenen is. Volgens het verhaal zou Knox op zijn doodsbed de graaf van Morton voorspeld hebben dat wanneer hij op God vertrouwde het goed met hem af zou lopen; maar wanneer hij dat niet deed, dan zou zijn leven een ellendig einde hebben. Negen jaar later werd de graaf tot de dood veroordeeld – de reden waarom blijft onvermeld – en hij dacht toen: 'Knox heeft als een profeet mij mijn lot voorspeld.'⁵⁴ Aangezien dergelijke scheurkalenders steeds weer oude verhalen opdissen, is het zeer waarschijnlijk dat deze profetie van Knox reeds in de negentiende-eeuwse scheurkalenders de ronde deed. In 1981 verscheen behalve een fotomechanische herdruk van *De christelijke adversaria/Wolke der getuigen* ook een nieuwe uitgave in moderne spelling van Guthrie's *Des christens groot interest* met de exemplarische biografieën van Koelman. In 1988 en 1993 verschenen er orthodox-protestantse kinderboeken over Knox: *De onbuigzame Schot* en *John is niet bang*.⁵⁵

Heldendom, identiteitspolitiek en historische vertelcultuur

John is niet bang is de derde aflevering in de serie 'Op weg naar het Vaderhuis', geschreven door schoolmeester C. van Rijswijk. Leggen we die serie naast 'De mannen der Hervorming' van de Kindervriend, dan kunnen we constateren dat er in de historische vertelcultuur met enige variatie sprake is van een canon van orthodox-protestantse geloofshelden.

De top wordt aangevoerd door de zestiende-eeuwse reformatoren Luther en Calvijn. De Kindervriend geeft daarna nog een aantal zestiende-eeuwers, waarbij de nummers 7, 8 en 9 aan de Nederlandse reformatie zijn gewijd. Het tijdsperspectief van Van Rijswijk is breder. Bij hem komt zowel een 'voorloper' van de zestiende-eeuwse reformatie (Jan Hus) aan de orde als de kerkvader Augustinus. Er zitten ook meer Nederlanders in zijn serie, en niet alleen uit de zestiende eeuw (nrs. 5, 7, 9, 12 uit de zestiende, nr. 8 uit de achttiende, en de nrs. 14-

De mannen der Hervorming

- 1 Maarten Luther
- 2 Johannes Calvijn
- 3 Ulrich Zwingli
- 4 Philippus Melanchthon
- 5 Joannes Oecolampadius
- 6 Theodorus Beza
- 7 Hendrik van Zutfen, Joh. Esch
en Hendrik Voes
- 8 Jan de Bakker
- 9 Guido de Brès
- 10 Johannes Knox
- 11 Thomas Cranmer
- 12 Berthold Haller

Op weg naar het Vaderhuis

- 1 Maarten Luther
- 2 Johannes Calvijn
- 3 John Knox
- 4 Jan Hus
- 5 Guido de Brès
- 6 John Eliot
- 7 Jan Arentsz.
- 8 Johannes van der Kemp
- 9 Petrus Datheen
- 10 John Bunyan
- 11 Augustinus
- 12 Jan de Bakker
- 13 William Huntington
- 14 L.G.C. Ledebor
- 15 Hermann Friedrich Kohlbrugge
- 16 John Newton
- 17 George Whitefield

15 uit de negentiende eeuw). Ook zijn er enkele zeventiende- en achttiende-eeuwse Engelse puriteinen opgenomen (nrs. 6, 10, 13, 16, 17).

Beide reeksen kennen geen strakke chronologische opvolging. Het is ook de vraag of de auteurs van tevoren wisten welke held de volgende zou zijn. De reeksen leggen in elk geval de namen bloot van de orthodox-protestantse geloofshelden. Zij geven aanleiding tot twee conclusies. In de eerste plaats: de belangrijkste helden leefden in de zestiende eeuw en representeren de protestantse reformatie. In de tweede plaats: het orthodox-protestantse heldendom is nadrukkelijk een eigen variant op het cultureel nationalisme, want Nederlanders spelen maar een bescheiden rol. Niet de natie, maar de confessie vormde de grens. Beide conclusies gaan voor het negentiende-eeuwse orthodox-protestantse heldendom in haar geheel op, zoals hierboven gebleken is. De bronnen voor deze heldenverering stammen deels uit de zeventiende eeuw (Koelman), deels uit het buitenland (McCrie) en berusten deels op eigentijds Nederlands initiatief. Mannen domineren, maar blijkens de serie *Geloofsgeuigen* is de canon niet exclusief masculien.

Het negentiende-eeuwse heldendom zoals dat in dit artikel gethematiseerd is, werd in belangrijke mate verbreid via de historische vertelcultuur en stond in

het kader van de religieuze identiteitspolitiek. Het voorbeeld van Knox is om een aantal redenen bijzonder interessant. Het toont allereerst aan dat de protestantse helden niet per definitie Nederlanders hoefden te zijn en het laat ook zien dat de historische vertelcultuur in alle segmenten van het orthodox protestantisme een belangrijke rol vervulde. Deze vertelcultuur was zowel voor kinderen als volwassenen bedoeld; bij de laatste categorie hadden de producenten van de vertelcultuur waarschijnlijk de 'minbeschaafde stand' op het oog, die via scheurkalenders en traktaatjes met een vrij simpel wereldbeeld opgevoed, gevormd en in orthodox-protestantse zin 'beschaafd' werden. Deze vertelcultuur verdient nadere bestudering; zij zal nieuwe perspectieven blootleggen op de relaties tussen beschaving, communicatie en identiteitspolitiek in negentiende-eeuws Nederland.⁵⁶

Het heldendom vormde een integraal onderdeel van de vertelcultuur, die op haar beurt functioneerde in het kader van de religieuze identiteitspolitiek. De protestantse herinningscultuur was een van de instrumenten van de identiteitspolitiek, want het historische argument verschafte een groepsidentiteit.⁵⁷ Wij, orthodox protestanten, hebben oude historische papieren en derhalve vormt onze religie de grondtoon van het Nederlandse volkskarakter, om het argument in de woorden van Abraham Kuyper weer te geven.⁵⁸ Antipapisme vormde daarbij één van de *Leitmotiven*, zoals ook uit het voorbeeld van Knox gebleken is. Het besef van het orthodox protestantisme deel uit te maken van een eeuwenoude kerk die zich over het ganse rond der aarde gemanifesteerd had, gaf aan zijn religieuze identiteitspolitiek, en de in dat kader functionerende heldenverering, een geheel eigen kleur.

*John Exalto (Vrije Universiteit Amsterdam), Ambachtstraat 3bis, 3512 ER, Utrecht
j.exalto@let.vu.nl*

Noten

¹ Jos Leenders, 'Over roomse en protestantse heiligen. Een lacune in de verzuilingsliteratuur' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdiens, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 46-78, 256-262, aldaar 51-54.

² Dat gold ook voor de zeventiende eeuw; zie John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze expemltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005).

³ Zie J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (s-Gravenhage 1990); N.C.F. van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914' in: Frans Grijzenhout en Henk van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen/Heerlen 1992) 83-106.

⁴ Remieg Aerts, 'De burgerlijkheid van de Gouden Eeuw' in: Harald Hendrix en Marijke Meijer

Drees (red.), *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001) 5-22; vgl. P.B.M. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de negentiende eeuw' in: Idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden* (Hilversum 2000) 42-60.

⁵ Vgl. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'Het pantheon. De geschiedenis tot weinigen herleid' in: Robert Hoozee, Jo Tollebeek en Tom Verschaffel (red.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Antwerpen/Gent 1999) 47-57; Zofia Sokolewicz, 'National Heroes and National Mythology in 19th and 20th Century Poland', *Ethnologia Europaea* 21 (1991) 125-136.

⁶ Zie voor het rooms-katholicisme Albert van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).

⁷ Ute Frevert, 'Herren und Helden. Vom Aufstieg und Niedergang des Heroismus im 19. und 20. Jahrhundert' in: Richard van Dülmen (red.), *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder, 1500-2000* (Wien/Köln/Weimar 1998) 323-344.

⁸ *Onze groote mannen. Karakterschetsen, bijeengebracht onder leiding van prof. dr. S.D. van Veen* (Baarn [1914-1915]) 298 (door P.J. Muller).

⁹ *Onze groote mannen* (noot 8), 4-5 (door G.F. Haspels).

¹⁰ Vgl. Eric Bentley, *The Cult of the Superman. A Study of the Idea of Heroism in Carlyle and Nietzsche, with Notes on other Hero Worshipers of Modern Times* (Gloucester, Mass. 1969).

¹¹ Vgl. Simon Heffer, *Moral Desperado. A Life of Thomas Carlyle* (London 1995).

¹² Thomas Carlyle, *Zes lezingen over helden, heldenvereering en heldengeest in de geschiedenis* (4e druk; Amsterdam 1923) 160-213.

¹³ T.M. Devine, *The Scottish Nation. A History, 1700-2000* (New York etc. 1999) 292, 367.

¹⁴ De 2e, 3e en 4e druk volgden in respectievelijk 1870, 1878-1881 en 1892-1894. De 5e herziene uitgave, verschenen rond 1900, kreeg de titel *De Fransche Revolutie*.

¹⁵ De drijvende kracht achter deze Maatschappij en haar streven naar 'sociale verheffing' van het volk was de neerlandicus dr. Leo Simons (1862-1932); zie Esther Postema, "'Een bronwel van beschaving en ontwikkeling". De Wereldbibliotheek en de gewone man', *Groniek* 33 (1999) 65-78.

¹⁶ Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 409, 412-414.

¹⁷ F. van Gheel Gildemeester, *Thomas Carlyle* (Nijkerk [1900]) 220-221.

¹⁸ I. Esser Jr., 'Iets over Carlyles geschriften', *Stemmen voor waarheid en vrede* 14-1 t/m 3 (1877) 513-535, 625-644, 743-767.

¹⁹ L. Knappert, *Protestantsche heldenvereering* (Hillegom 1923).

²⁰ B.J. Westerbeek van Eerten ed., *De wolke van getuigen. Levensschetsen van vrienden en vriendinnen des Heeren, uit vroeger en later tijd* (Rotterdam 1853).

²¹ *De christelijke adversaria of verzameling van levens- en bekeeringsgeschiedenissen uit den ouden en nieuwen tijd* (Doesburg 1871); *Wolke der getuigen. Bevallende eene verzameling van ongeveer veertig levens- en bekeeringsgeschiedenissen van beider geslacht, allerlei stand en leeftijd* (Doesburg 1897). De titels *De wolke van getuigen* en *Wolke der getuigen* zijn ontleend aan de brief van de apostel Paulus aan de Hebreëen, opgenomen in het Nieuwe Testament. In het elfde hoofdstuk voert Paulus een reeks oudtestamentische geloofsgetuigen op, die hij als voorbeeld aan de nieuwtestamentische gemeente voorhoudt: 'Daarom dan ook, alzo wij zo groot een wolk der getuigen rondom ons hebben liggende, laat ons afleggen allen last, en de zonde, die ons lichtelijk omringt, en laat ons met lijdzaamheid lopen de loopbaan, die ons voorgesteld is' (Hebr. 12:1). Negentiende-eeuwse protestanten beschouwden voorlopers uit de geschiedenis van de kerk als gelijksoortige 'getuigen', aan wie men zich evenzeer kon spiegelen als aan het geloof van de bijbelse rolmodellen.

²² B.J. Adriani e.a., *Geloofsgetuigen. Galerij van christelijke vrouwen van de eerste eeuwen des christendoms tot op onzen tijd*, 3 dln. (Amsterdam 1879-1880). *De christelijke adversaria en Geloofsgetuigen*

zijn de enige negentiende-eeuwse orthodox-protestantse verzamelbundels die genoemd worden in het overzicht in Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 228.

²³ Koelmans *Twintig zonderlinge exempelen* waren met een afzonderlijke titelpagina opgenomen achter zijn opvoedingstraktaat *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden* (1679).

²⁴ Zie L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden 1991).

²⁵ Zie voor de doorwerking van het zeventiende-eeuwse piëtistische modelkind: L.F. Groenendijk, 'De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten' in: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (red.), *Leren geloven in de lage landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993) 57-90.

²⁶ L.F. Groenendijk, "Exempelen van krachtig bekeerde zielen, en de blyken van dien". Drie collecties van door J. Koelman vertaalde spirituele biografieën, gevoegd achter W. Guthrie's "Groot interest", *Documentatieblad Nader Reformatie* 4-3 (1980) 65-92.

²⁷ William Guthrie, *Des christens groot interest. Voorzien van drie aanhangsels, vertaald en samengevoegd door Jacobus Koelman, in leven wettig dienaar van Christus' gemeente te Sluis in Vlaanderen* (Utrecht 1981) 375-422, aldaar 421-422.

²⁸ *De christelijke adversaria* (noot 21), 98-153; *Wolke van getuigen* (noot 21), 186-221.

²⁹ *Het leven en zalig sterven van mr. Johannes Knox, groot-reformateur van Schotland, geboren te Gifford in 't jaar 1505, alsmede de bekeering, het leven en sterven van Galeacius Caracciolus, marquis van Vico, nef van paus Paulus den vierden, schenker aan het hof van Karel den vijfden, verlatende, om Christus te dienen, vader, moeder, vrouw en zes kinderen. Naar den druk van 1680 in de hedendaagsche spelling overgebracht* (2e druk; Voorburg [ca. 1880]).

³⁰ Deze regel is een reminiscentie aan de typering *thundering Scot*, zoals Knox reeds in zijn eigen tijd vaak genoemd werd.

³¹ *Het leven en zalig sterven van mr. Johannes Knox* (noot 29), 36-37.

³² *Het heilig leven en de zalige dood van mr. Johannes Knox, groot reformateur van Schotland, gestorven in 't jaar 1572, oud 67 jaar, en het heilige en wel beproefde christelyk leven en sterven van dien edelen Galeacius Caracciolus, marquis van Vico, gestorven in 't jaar 1592, oudt 74 jaren* (Rotterdam 1890).

³³ De hervormde predikant Pieter Johannes Kromsig (1866-1941) promoveerde in 1895 op *John Knox als kerkhervormer* (Utrecht 1895), waarin Knox' streven zeer positief geapprecieerd werd. In deze studie ontbreken verwijzingen naar de Nederlandse geschiedenis.

³⁴ Thomas McCrie, *Het leven van John Knox, hervormer van Schotland, behelzende een geschiedkundig overzicht van de hervorming in dat land*, vert. G.J.F. Cramer von Baumgarten (Groningen 1818).

³⁵ Ongepagineerde voorrede in: G.H. Schubert, *Beknopte geschiedenis van de hervorming en van den hervormer in Schotland Johannes Knox* (Utrecht 1840). De titelpagina meldt verder: 'No. 15 van Dr. G.H. Schubert's kleine schriften ten bevordering van het christelijke geloof en leven'.

³⁶ Een Kindervriend, *Johannes Knox, de groote apostel der Schotten* (Utrecht [ca. 1878]).

³⁷ J. de Jong, *Johannes Knox, de hervormer van Schotland. Met een voorwoord van ds. J. van der Linden* (Delft [ca. 1880]).

³⁸ Kindervriend, *Knox* (noot 36), 6.

³⁹ De Jong, *Knox* (noot 37), 16.

⁴⁰ *Ibidem*, 1 en 28.

⁴¹ *Ibidem*, voorwoord, ongepagineerd.

⁴² Vgl. *Ibidem*, voorwoord.

⁴³ Bv. Kindervriend, *Knox* (noot 36), 24; De Jong, *Knox* (noot 37), 45.

⁴⁴ Kindervriend, *Knox* (noot 36), 22.

⁴⁵ *Ibidem*, 27.

⁴⁶ De Jong, *Knox* (noot 37), 61-63.

⁴⁷ *Ibidem*, 63-64.

⁴⁸ *Ibidem*, voorwoord.

⁴⁹ Zie voor de betekenis van de voorzienigheid in de protestantse vertelcultuur: F.A. van Lieburg, *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme* (Zoetermeer 2001).

⁵⁰ Dit zijn elementen die ook in de zeventiende-eeuwse protestantse hagiografie dominant aanwezig waren; zie Exalto, *Gereformeerde heiligen* (noot 2).

⁵¹ Hij werd overigens niet opgenomen in de Nederlandse deelvertaling van John Howie, *The Scots Worthies* (1775; tientallen herdrukken), *Schotsche geloofshelden. Leven en sterven van Durham, Binning, Gray, Rutherford en anderen*, vert. P. van Woerden (Leiden [1923]).

⁵² *Het heilige leven en de zalige dood van mr. Johannes Knox, groot reformateur van Schotland, gestorven in het jaar 1572, oud 67 jaar* (Utrecht [1e helft 20ste eeuw]). Het verhaal over Caracciolus werd door dezelfde uitgever, W.M. den Hertog, separaat uitgegeven als: *Het heilige en wel beproefde christelijk leven en sterven van den edelen Galeacius Carcciolus* (Utrecht [1e helft 20ste eeuw]).

⁵³ G. Bouwmeester, *John Knox, de hervormer van Schotland* ('s-Gravenhage 1964). Bouwmeester schreef meer brochures over reformatorische geloofshelden: *Zacharias Ursinus en de Heidelbergse Catechismus* (1954), *Caspar Olevianus en zijn reformatorische arbeid* (1954) en *Johannes à Lasco, een uitverkoren instrument Gods* (1956). Deze brochures verschenen in de serie 'Reformatorische stemmen' van de nog steeds bestaande Willem de Zwijgerstichting. Doelstelling van de stichting is de verdediging van 'het protestants-nationaal karakter van ons volk, gelijk dit onder invloed van de Hervorming en onder leiding van Oranje zijn stempel ontving' en past in die zin in het negentiende-eeuwse cultureel nationalisme, met dien verstande dat de stichting de thema's van haar brochurereeks niet beperkt tot Nederland. De Voormannen van de Reformatie waren voor haar belangrijke identificatiemodellen. Zeker in de beginjaren van de in 1939 opgerichte stichting vormde een gematigd antipapisme c.q. een protestants superioriteitsgevoel een steeds terugkerend element. Vgl. de lijst met uitgegeven brochures in: D.H. Borgers e.a., *Reformatorische Stemmen: verleden en heden. Bundel uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Willem de Zwijgerstichting* (Apeldoorn 1989) 225-228.

⁵⁴ 'Een profetie', *Honigdruppels. Gereformeerde scheurkalender* 10 oktober 1972.

⁵⁵ J. van Reenen, *De onbuigzame Schot. Het leven van John Knox, de hervormer van Schotland* (Veenendaal 1988); C. van Rijswijk, *John is niet bang* (Barneveld 1993).

⁵⁶ Vgl. Van Lieburg, *Merkwaardige voorzienigheden* (noot 49). Een recente aanzet vanuit de geschiedenis van het kinderboek: Jacques Dane en George Harinck (red.), *Bouwsel voor 't leven'. De traditie van de protestantse kinderliteratuur* (Zoetermeer 2003).

⁵⁷ Vgl. Ulrike Gleixner, 'Wie fromme Helden entstehen. Biographie, Traditionsbildung und Geschichtsschreibung', *WerkstattGeschichte* 30 (2001) 38-49. Zie ook de recente bundel Herman Paul, Bart Wallat en George Harinck (red.), *De Reformatie-herdenking van 1917. Historische beeldvorming en religieuze identiteitspolitiek in Nederland* (Zoetermeer 2004).

⁵⁸ Zie G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 9, die deze mythe ontrafelt.